

מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן

ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי

עורכים

יהודית דישון • אפרים חזן

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

יוצא לאור בסיוע:

**האקדמיה האמריקאית למחקר היהדות ע"ש לואיס ומינה אפשטיין;
המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות;
מכון קורצווייל לחקר הספרות העברית;
מרכז לחקר שירת הקודש שבתמיכת משרד הדתות**

מסת"ב 6-107-226-965 ISBN

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
נדפס בישראל, תשנ"א – 1991
דפוס 'גרף-חן' בע"מ, ירושלים

אליעזר שלוסברג

לגלגולו של פירוש רס"ג על דניאל י, ג: 'ובשר ויין לא בא אל פי... עד מלאת שלשת שבועים ימים'

אחת הבעיות המרכזיות בפניה ניצבו חכמי ישראל בימי הביניים, הייתה התעמולה הקראית לנהוג אבלות על חורבן המקדש ועל גלות ישראל.¹ אחד מגילוייה החשובים של תעמולה זו היה איסורם של חכמי הקראים לאכול בשר ולשתות יין בגלות.² לדעת ענן בן דוד, הנחשב למייסד הקראות, האיסור איננו נובע מאבלות על המקדש ועל ירושלים, אלא מן האיסור לאכול בשר ולשתות יין מחוץ לגבולות ארץ ישראל.³ גם לדעת דניאל אלקומסי, החשוב

* חובה נעימה היא לי להודות לפרופ' ד' שפרבר, שעודדני והמריצני לכתוב מאמר זה ואף הואיל לקרוא טיוטה ראשונה שלו.

1 J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the* : ראה: *Fatimid Caliphs*², vol. 1, New York 1970, pp. 47–49; משה צוקר, 'תגובות לתנועת אבלי ציון הקראים בספרות הרבנית', *ספר היוכל לחנוך אלבק*, ירושלים תשכ"ג, עמ' 378–401; משה גיל, *ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099)*, תל אביב תשמ"ג, עמ' 506–507, סעיפים 825–826.

2 ישראל פרידלנדר מוצא באיסור לאכול בשר השפעה מאניכאית, וכיחוד השפעה של התנועה המאניכאית הפרסית של מזדק (ראה מאמרו [1912–13] *JQR* n.s. 3 [1912–13] 'Jewish-Arabic Studies', pp. 296–297). יש המבליטים את ההשפעה שהייתה בעניין זה לאבו עיסא אלאצפהאני וחסידיו, שפעלו בסוף המאה השביעית ושאסרו אכילת בשר ושתיית יין (גיל, *ארץ ישראל*, עמ' 645 הערה 930; יורם ארדר, 'אימתי החל המפגש של הקראות עם ספרות אפוקריפית הקרובה לספרות המגילות הגנוזות?', *קתדרה*, 42 [תשמ"ז], עמ' 67). גולב, לעומת זאת, טען, שהקראים הקדומים נמנעו מאכילת בשר-בהמות בהשפעת ההלכות שבכרית דמשק (N. Golb, 'The Dietary Laws of the Damascus', *JJS*, 8 [1957], p. 55), אולם חגי בן-שמאי דחה טענה זו, בהצביעו על ההבדלים שבין ההלכות במגילת המקדש להלכות הקראיות ('הערות מתודיות לחקר היחס בין הקראים ובין כיתות יהודיות קדומות', *קתדרה*, 42 [תשמ"ז], עמ' 80). מן הראוי לציין, שהקראי יעקב אלקקסאני, שחי בבבל במחצית הראשונה של המאה העשירית, דחה את האיסור הנ"ל לחלוטין (1249) *Kitāb Al-Anwār Wal- Marāqib*, ed. L. Nemoy, New York 1939, p. 1249).

3 בספר *המצוות* שלו, כותב ענן בן דוד: 'ויין וכל דבר המשכר אסור לנו עתה, שנאמר: 'ונתתה הכסף' (דברים יד, טו), השווה היין והשכר לבקר וצאן, מה בקר וצאן מותר לנו לאכול (רק) בשעריך, אף יין

בחכמי הקראים בארץ ישראל בסוף המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית,⁴ האיסור נובע מהאיסור לאכול בשר חולין.⁵ ואולם לדעת רבים מחכמי הקראים, ההינזרות מבשר ומיין היא חלק מן האבלות על החורבן, והם מזכירים אותה בסמיכות למנהגי אבלות אחרים, כלבישת שק וקינה מתמדת על הגלות. כך למשל כותב הקראי יהודה הדסי, שחי במחצית הראשונה של המאה השנים-עשרה ושסיכם את מרבית החיבורים ההלכתיים של קודמיו:

ראוי לכל אנשי הגלות להתאבל ולעשות בזאת כדניאל איש חמדות, אשר התאבל ובשר ויין לא בא אל פיו כתורות דרך כלל אבלין... והונזר מבשר ויין וסיכת שמן ולחם חמדות ותענוגי אדם ולבישת הדרם, ואף כי היום הזה זמן שפלותך.⁶

המגמה לא לאכול בשר ולא לשתות יין מטעמי אבלות על חורבן בית-המקדש, נזכרת כבר בתלמוד. לאחר חורבן הבית השני היו מחכמי ישראל שאמרו: 'נאכל בשר שממנו מקריבין על המזבח ועכשיו בטל? נשתה מן היין שמנסכין על גבי המזבח ועכשיו בטל?' אולם ר' יהושע דחה את דעתם בנימוק: 'שלא להתאבל כלל ועיקר אי-אפשר, שכבר נגזרה גזירה, ולהתאבל יותר מדי אי-אפשר, שאין גוזרין גזירה על הציבור, אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה', והציע למתאבלים דרכים אחרות לביטוי האבלות.⁷ בעוד חז"ל דוחים את האיסור לאכול בשר ולשתות יין לאחר החורבן על סמך סברא, הרי שרס"ג, מתנגדם הגדול ביותר של הקראים, דוחה אותו בפירושו לספר דניאל על סמך ראייה

ושכר מותר לנו לשתות (רק) בשעריך. ודקדק הפסוק וכתב 'ואכלת שם' (להורות כי) שם הוא מותר לך לאכול (בקר וצאן) אבל בלא 'שם' לא' (אברהם אליהו הרכבי, 'ספר המצוות לענן הנשיא', בתוך: זכרון לראשונים, מחברת שמינית, פטרבורג תרס"ג [דפוס-צילום, ירושלים תשכ"ט], עמ' 4 בתרגום העברי, וראה גם ההערה בעמ' 193–194), ועיין גם משה צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניר-יוק תשי"ט, עמ' 151 הערה 508, הדוחה כל קשר בין דעת הפרושים בבבא בתרא ס ע"ב (ראה להלן) לבין האיסור שהטיל ענן על שתיית כל המשקאות החריפים.

4 לדעת בן-שמאי עלה אלקומסי לארץ ישראל בשנת 880 בקירוב, והיה פעיל בארץ ישראל עשרים או עשרים וחמש שנה לאחר מכן ('שרידי פירוש דניאל לדניאל אלקומסי כמקור היסטורי לתולדות ארץ ישראל', שלם, ג [תשמ"א], עמ' 300).

5 'לא היה בשר מותר בלא מזבח מימי אדם, עד שהקריב נח... על כן אסור בגלות לאכול בשר' (דניאל אלקומסי, פתרון שנים עשר, מהדורת יצחק רב מרקון, ירושלים תשי"ח, עמ' 15). אולם באיגרתו מירושלים, אלקומסי עצמו מודה, שיש 'בעלי מקרא', המתירים לאכול בשר וצאן בגלות בהשתמשם לשם כך ב'תאוריל' (J. Q. R. n.s. 12), 'A Tract by an Early Karaite Settler in Jerusalem', J. Mann, p. 280 [1921–22]).

6 אשכל הכפר, גזולו 1836 [דפוס-צילום, ישראל], דף צ ע"ב סימן רלו. לסיכום כל פרטי המחלוקות בין הקראים לבין עצמם בעניין אכילת בשר בזמן הזה, ראה בהרחבה רבה: אהרן בן אליהו ניקומודיאנו, גן עדן, גזולו תרכ"ד [דפוס-צילום, ישראל תשל"ג], דף פו ע"א — דף פו ע"ב; אליהו בן משה בשייצי, אדרת אליהו, אודסא תרל"א, דף קיד ע"ב — דף קטו ע"א, וכן אשכל הכפר, דף פו ע"א — דף פח ע"א.

7 ב"ב ס ע"ב. וכן אומר שם ר' ישמעאל בן אלישע: 'מיום שחורב בית המקדש דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר ולא לשתות יין, אלא אין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה'. וראה בשינויי לשון: תוספתא סוטה פט"ו הלכות יא-יב.

מן הכתוב.⁸ בהסבירו את הימנעותו של דניאל מאכילת בשר ומשתיית יין במשך שלושה שבועות (י, ג), הוא כותב:

מגלה לנו, שאין איסור על ישראל בגלות לאכול בשר ולשתות יין ולא התענוגות המותרים בגלל חורבן המקדש, לפי שלו היו תענוגות אלה אסורים עליהם, היו דניאל וחסידיו הדומים לו [=חנניה, מישאל ועזריה — א"ש] מקיימים זאת. אולם מכיון שמצאנוהו שייחד עשרים ואחד יום שלא אכל בהם מאכלים אלה, ידענו שאכלם קודם עשרים ואחד הימים ואחריהם, ובפרט שדייק 'עד מלאת'. וכן הסיכה והדומה לה.⁹

בהמשך פירושו דוחה רס"ג את הדעה, ששלושת השבועות בהם צם דניאל, הם עשרים ואחד הימים שבין י"ז בתמוז לבין ט' באב, שבהם נוהגים ממילא מנהגי אבלות. הוא מפרש דעה זו משני טעמים:

1. גבולות ימי האבלות, י"ז בתמוז וט' באב, מתאימים לתאריכי חורבן הבית השני, שאירע לאחר ימיו של דניאל, ואילו תאריכי חורבנו של הבית הראשון הם ט' בתמוז וי' באב,¹⁰ שביניהם שלושים יום, ולא עשרים ואחד, כימי תעניתו של דניאל.
2. הכתוב מעיד, שתעניתו של דניאל הסתיימה בכ"ד 'לחדש הראשון' (י, ד), ומכאן שהיא החלה בג' בניסן והסתיימה בכ"ד בו, כאשר במהלכה חלו גם שבעת ימי הפסח.¹¹ פירושו זה של רס"ג היה ידוע ליפת בן עלי הקראי. בביאורו לספר דניאל, שנתחבר ככל הנראה בין השנים 990–1010,¹² הוא דוחה בקצרה את דעת רס"ג, מבלי להזכיר את שמו: 'אסור למי שמתיר בשר להביא ראיה מדברי דניאל 'ובשר ויין לא בא אל פי', שעה שמזבח ה' קיים והקרבנות [עולים] בו תמיד, לפי שהוא בנה את המזבח לפני שנה'.¹³ דבריו של יפת בן עלי מובאים גם אצל הקראי יהודה הדסי. הוא מסביר שהמלה 'בשר' כוללת בתוכה בשר בקר, צאן, עוף, דגים וחיות, ומלמד סניגוריה על דניאל, שנמנע מבשר רק בשלושת השבועות המפורשים בכתוב, 'כי אז היה בשנת שלוש לכורש המלך והמזבח

8 רס"ג הרבה לפסוק הלכות בהסתמך על פסוקי מקרא, גם במקרים שבהם הדין מפורש בתלמוד, וראה עוד: יואל מילר, *מפתח לתשובות הגאונים*, ברלין תרנ"א, עמ' 158 והערה יב שם; חיים טשרנוביץ, *תולדות הפוסקים*, ניו-יורק תש"ו, ח"א, עמ' 87–89. לדעת טשרנוביץ, שיטתו זו של רס"ג הייתה בין הגורמים לכך שרבות מתשובותיו בהלכה לא נתקבלו על-ידי הגאונים המאוחרים יותר.

9 ספר דניאל עם תרגום ופירושו רבנו סעדיה גאון, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשמ"א, עמ' קפא.

10 ראה ירמיהו נב, ו; יב.

11 רס"ג, דניאל, עמ' קפא–קפב.

12 ראה מבואו של מרגוליות (להלן בהערה הבאה), עמ' 5.

13 Jepheth Ibn Ali, *A Commentary on The Book of Daniel*, edited and translated by D.S. Margoliouth, Oxford 1978, p. 105, ll. 21–23. יפת איננו מסביר את דעתו, שמזבח ה' עמד על תלו בימי דניאל, אך ראה רש"י על אתר, המעלה אף הוא את האפשרות, שדניאל התענה לאחר בניין הבית, הגם שלשיטתו כא הימים שבפסוק רומזים לכא שנים. ועיין עוד פירושו של אברבנאל על הפסוק, שדחה את שיטת רש"י.

בנוי היה והחרבות נבנות מעט מעט ואולי הותר לו כזו.¹⁴ אולם ספק בעיניי, אם הדסי ראה את פירוש רס"ג לספר דניאל כמו עיניו. נראה לי, שהכיר רק את פירושו של יפת, וממנו שאב את המידע על דעת רס"ג בעניין ההיתר לאכול בשר ולשתות יין בגלות.

ברכות הימים סולף פירושו של רס"ג על שני חלקיו, כלומר: הן היתרו לאכול בשר ולשתות יין בגלות, והן טענתו, שהימים שבהם התענה דניאל לא היו ימי בין המצרים.

בשני מקומות מובא, שרס"ג אסר לאכול בשר בגלות:

1. בפירוש קראי קדום לספר ויקרא מובאים דבריו של הקראי בן המאה העשירית, סהל בן מצליח הכהן, המכונה אבו סרי,¹⁵ בעניין ההיתר לאכול בשר תאוה:

דע, שלא התיר להם לאכול בשר תאוה כי אם לאחר טהרת הארץ מן הפסילים וכו' ועוד לא התיר לאכול כי אם בזמן שהיו יושבים על אדמתם והכהנים מקריבים וכו' ועוד לא התיר לאכול כי אם על ברית שיתנו זרוע ולחיים וכו' לכן פיומי אמר חייב על ישראל להינזר מאכילת בשר בקר וצאן עד עת הקיבוץ שישבו הכהנים על עבודתם וכו' ויטהרו את הארץ מן הגילולים ואחרי עשייתם כן יוכלו לאכול בשר בקר וצאן וכו'.¹⁶

2. בפירוש על ספר דניאל המיוחס לרס"ג במקראות גדולות, על י, ג, ד"ה 'ובשר':

גם דעתי לומר על בשר דגים ועופות, תורים ובני יונה, איל וצבי וכיוצא בהם, הוא אשר לא בא אל פיו כל אותן שבועים בהתאבלו על ירושלים, שאם תאמר בשר בקר וצאן, לא יתכן לומר כן, לפי שלא אכלו בני הגולה בשר בקר וצאן בגלות בבל, כי לא ראוי להישחט כי אם בשעריך בארץ הקדושה למען זרוק הדם וקטר החלב, וכן יין לא שתה אותן שלושה שבועים.¹⁷

14. אשכל הכפר, דף פז ע"ב, ריש סימן רכט. גם לדעת יעקב בן ראובן הקראי כוללת המלה 'בשר' את 'הדגים ועופות ובשר איל וצבי', אך אין הוא דן כלל בשאלה מתי חל צומו של דניאל ('ספר העשר', נדפס כנספח לספרו של אהרן בן יוסף, מבחר ישרים, גאזלווא, תקצ"ו, דף י"ט ע"א).

15. על סהל ועל חיבוריו ראה: שמחה פינסקי, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' קסט-קסט; Samuel Poznanski, *The Karaite Literary Opponents of Saadia Gaon*, London 1908, p. 30-41.

16. ליקוטי קדמוניות, נספחים, עמ' 74. לדעת הרכבי (ספר המצוות של ענן — ראה לעיל הערה 3 — עמ' 138 הערה 6), יש להגיה את הנוסח ולקרוא 'ענן' תחת 'פיומי'.

17. פירוש זה על ספר דניאל יוחס לגאון לראשונה במקראות גדולות 'השניות', ונציה רפ"ד-רפ"ו, ומאז הוא נדפס כמעט בכל המהדורות. הראשון שערער על ייחוס הפירוש לרס"ג, היה שלמה יהודה רפפורט (שי"ר), בחיבורו: תולדות רבנו סעדיה גאון, ורשא תרע"ג, עמ' 136 והערה 39 בעמ' 150-153. רבים קיבלו את דעתו, ובהם צונץ (הדרשות בישראל, ירושלים תשי"ד, עמ' 320 הערה 147), אולם אלעזר גרינהוט הגן על הייחוס המסורתי בכה"ע הגן של רבינוביץ, פטרבורג 1899, עמ' 178-188, וכן בספרו: פירוש עזרא ונחמיה, ירושלים תרנ"ט, עמ' 84 ואילך. טענותיו של גרינהוט נדחו על-ידי פוננסקי, הגן ב (1900), עמ' 101 ואילך, אולם גרינהוט השיב עליו במאמרו 'על דבר הפירושים המיוחסים לרס"ג', המאסף, א (1902), עמ' 143-154. הוויכוח הוכרע למעשה סופית, כאשר פוננסקי, במאמרו: 'Miscellen über Saadja 3: Die Berechnung des Erlösungsjahres bei Saadja', *MGWJ*, 44 (1900), pp. 415-416, 511, ציטט קטעים מתוך כתה"י, שהוא אגב היחיד בעולם, שהכיל את פירושו המקורי של

במאמר זה ננסה להתמקד 'בגלגול השני' שעבר פירושו של רס"ג, ושבהלכו יוחסה לו הדעה, שדניאל התענה בשלושת השבועות שבין י"ז בתמוז לבין ט' באב. ננסה לסקור את התפתחותה של דעה מוטעית זו ולעמוד על סיבותיה.

דעה זו מופיעה לראשונה בשמו של 'רב סעדיה', בספר הפרדס המיוחס לרש"י: 'ואמר לי רב סעדיה, ג' שבועות שמי"ז בתמוז עד ט' באב הן רמזים בדניאל, שהתענה ג' שבועות, שצריך להתענות מבשר'.¹⁸ ברי, שכוונת המחבר איננה לרב סעדיה גאון, וזאת מן הטעמים הבאים:

1. הפרש הזמן שבין רס"ג לרש"י ולתלמידיו והמרחק הגיאוגרפי שבין בבל לצרפת, מונעים כל אפשרות של פגישה ביניהם, ואילו הלשון 'אמר לי' מורה, שהמחבר הכיר את 'רב סעדיה' אישית ושמע את הדברים מפיו.
  2. כאשר המחבר מביא במקום אחר הלכה בשם רס"ג (על-פי תשובה של רב האי גאון — ראה עמ' רל), הוא מצרף לשמו את התואר 'גאון זק"ל': 'ומשום רבינו סעדיה גאון זק"ל אמר, יש אומר במגן וזכרנו לחיים ואומר מעין זכרונות וכדומה להן בשאר ג' ראשונות וג' אחרונות'¹⁹ וכו'. גם הלשון 'ומשום רבינו סעדיה... אמר' מלמדת, שרס"ג לא היה מצוי בסביבתו ולא מפיו למד את הדברים, אלא מתשובת רב האי גאון.
- ר' אלעזר מגרמייזא, בעל הרוקח (נולד 1160), העתיק את לשונו של הפרדס, תוך השמטת המלה 'לי', שהרי לא לו אמר 'רב סעדיה' את דבריו: 'ואמר רב סעדיה ג' שבועות שמי"ז בתמוז עד ט' באב הם רמזים בדניאל, שהתענה ג' שבועות וצריך להתענות מבשר'.²⁰ אין הוא מייחס דעה זו לגאון רב סעדיה, אלא מביאה כלשונה בשם 'רב סעדיה' מחוגם של תלמידי רש"י.

דעה זו יוחסה לרס"ג לראשונה על-ידי ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, בעל שכלי הלקט, שנתחבר בעיר רומא בסביבות שנת 1244²¹: 'ומצאתי בשם רבינו סעדיה גאון זצ"ל, שמשבעה עשר בתמוז עד תשעה באב הן הימים האמורים בדניאל שהתענה שלושה שבועות,

רס"ג. מאז צוטט אמנם הפירוש פעם או פעמיים, אך רק ב-1976 הובא לידיעתו של הרב יוסף קאפח, שההדירו ופרסמו שנים מספר מאוחר יותר. למראי מקומות נוספים לסוגיה זו ראה: Henry Malter, *Saadia*, Gaon — His Life and Works, Philadelphia 1921, pp. 325–326, 404 וכן דבריו של פוננסקי בקובץ רס"ג (ראה סוף ההערה הבאה), עמ' שד ואילך.

18 מהדורת חיים יהודה עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד, עמ' רנו, וכן הגירסה בספר מעשה הגאונים, מהדורת אפשטיין-פריימן, ברלין תר"ע, עמ' 34. נוסח דומה נמצא גם בספר ליקוטי הפרדס לרש"י, אמסטרדם תע"ה, דף יז ע"א: 'ואמר לי רבנו סעדיה ג' שבועות... וצריך להתענות מבשר'. בליקוטי הפרדס דברי 'רבנו סעדיה' מובאים בשם החכם 'יקר', ושמואל פוננסקי משער, שזהו החכם יקרי בן מכיר (קטעים מדברי רס"ג או המיוחסים לו אצל הפרשנים בצרפת הצפונית, בתוך: רס"ג — קובץ תורני מדעי, בעריכת הרב י"ל פישמן, ירושלים תש"ג, עמ' שז הערה 55).

19 עמ' רלא. לגופם של דברים ראה סידור רס"ג, מהדורת י' דוידזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תשל"ל, עמ' רכ שורות 10–14 וכן ההערה לשורה 10 שם.

20 ספר הרוקח, ורשה תר"מ, דף עז ע"א, סימן שיא [דפוס-צילום, ירושלים תש"ך, עמ' קעטז].

21 שכלי הלקט השלם, מהדורת שמואל מירסקי, ניו-יורק תשכ"ו, עמ' 12, וראה עוד: ישראל תא-שמע, 'הרב ישעיה די טראני הזקן וקשריו עם ביזנטיון וארץ ישראל', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 410–411.

ויש נזהרין בהן שלא לוכל בשר ושלא לשתות יין, דכתיב "ובשר ויין לא בא אל פי וסוך לא סכתי".²²

דברי שבלי הלקט הועתקו כלשונם בספר תניא רבתי, שהוא קיצור של שבה"ל,²³ המיוחס לר' יחיאל ב"ר צדקיה ב"ר בנימין ב"ר יחיאל הרופא, שחי בזמנו של ר' צדקיה הרופא.²⁴ בעל התניא גם הקדים לדעת רס"ג את המלה 'מצאתי', שבה הוא נוהג להשתמש ברצותו לציין שלא ראה את הדברים במקורם, אלא לקחם משבה"ל.²⁵

ר' מאיר ב"ר יקותיאל הכהן, בעל הגהות מיימוניות (נפטר 1298), שהיה תלמידו המובהק של מהר"ם מרוטנבורג, הוא החכם האשכנזי היחיד המביא בשם רס"ג, שנהגו שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין ב"מי בין המצרים", זכר לתעניתו של דניאל: 'ומה שנהגו בני אדם שלא לאכול בשר מ"ז בתמוז עד תשעה באב, נמצא בשם רב סעדיה גאון, כי רמזים הם בדניאל'.²⁶

תלמיד אחר של מהר"ם מרוטנבורג, ר' יצחק מדורא, מביא אף הוא הסבר למנהג הנזכר מדניאל, אך אין הוא מייחסו לרס"ג: 'רבינו אלעזר הקליר יסד כ"א קינות לט' באב, כמניין ימים שמ"ז בתמוז עד ט' באב, וגם אין אוכלין בשר ולא שותין יין... ועוד יש סמך מדניאל שהתענה ג' שבועות'.²⁷

22 מהדורת שלמה בובר, וילנה תרמ"ז, סימן רסג, דף קכו ע"ב (מהדורתו המדעית של מירסקי, שנוכרה בהערה הקודמת, כוללת רק ענייני תפילה ושבת, ולפיכך ציטטתי ממהדורת בובר. ענייני הברכות שבשבה"ל נדפסו בספר הזכרון לשמואל מירסקי, ניו-יורק תשל"א, עמ' ט-לג). בהמשך דבריו, בעל שבה"ל מביא את דעת י"ש אומרים, הדוחה את הדברים המיוחסים לרס"ג, בטענה, שהמשך הכתובים: 'וביום עשרים וארבעה לחדש הראשון' (י, ד) ו'מן היום הראשון אשר נתת אל לך להבין ולהתענות' (שם, יב), מלמד, ששלושת השבועות שבהם הזיר עצמו דניאל מבשר ומיין היו בחודש ניסן. על השינויים שחלו בדברי ר' סעדיה' שהובאו בהפדס בעת שצוטטו על-ידי רוקח ושבלי הלקט, עמד לראשונה ש"ייר (ראה לעיל הערה 17) ואחר כך הובאו בדבריו גם על-ידי פוזננסקי (ראה לעיל הערה 18). על היחס שבין שני חיבורים אלה ראה אצל מירסקי, עמ' 40-49, ובמיוחד עמ' 48. דוגמה לדרך שבה עיבר בעל תניא רבתי את דברי שבה"ל, ראה במאמרו של י' דושינסקי, הלכות שמחות בס' שבלי הלקט ובס' תניא רבתי, תלפיות, ט (תשכ"ה), עמ' 277-293.

23 מהדורת שמעון הורביץ, ורשה תרל"ט, דף סד ע"ב [דפוס-צילום, ירושלים תשכ"ג, עמ' 126]. לדעת מירסקי (עמ' 48), ר' יחיאל הוא מחבר התניא, ור' יהודה בר' שמעון, אחיו השני של ר' צדקיה בעל שבה"ל, הוא דוד של ר' יחיאל בעל התניא, ודודו של ר' צדקיה בעל שבה"ל, ר' בנימין ב"ר יחיאל, הוא זקנו של בעל התניא.

25 מירסקי, עמ' 47.

26 הגהות מיימוניות על הרמב"ם, הלכות תענית, פ"ה אות ב. בעל הג"מ הכיר ככל הנראה את שבה"ל, שכן רבו, מהר"ם מרוטנבורג, עמד בקשרי מכתבים עם ר' צדקיה הרופא (מירסקי, עמ' 25-28). לשונו של הג"מ: 'רמזים הם בדניאל' קרובים אמנם יותר ללשונו של בעל הדוקא, אולם כזכור, אין הדוקא מייחס את הדעה הזו לרב סעדיה גאון, כפי שעושה זאת בעל שבה"ל.

27 ר' יצחק מדורא, מנהגים ישנים מדורא, מהדורת ישראל אלפנביין, ניו-יורק תש"ח [דפוס-צילום, ירושלים תשכ"ט], עמ' 158. לדעת אלפנביין, חי ר' יצחק מדורא בין השנים 1220 ל-1300, ראה מאמרו: 'Isaac Ben Meir Halevi de Duran, sa vie et ses oeuvres', REJ, 105 (1940) pp. 107-119. לשונו של ר"י קרובה יותר מזו של הג"מ ללשון ספר המנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג (מהדורת ישראל אלפנביין, ניו-יורק תרצ"ח, עמ' 31): 'ויש סמך להתענות בימים האלה בדניאל, שהתענה שלושה שבועים ימים, ומיהו אין רוב העם יכולים לעמוד בהן'. אולם יושם לב שמהר"ם אינו מדבר על הימנעות מאכילת בשר ומשתית יין דווקא, אלא על תענית מלאה.

ר' יעקב בן הרא"ש כותב אף הוא, שההימנעות מאכילת בשר ומשתיית יין ב'שלושת השבועות', מקורה בתעניתו של דניאל, אך גם הוא אינו מייחסה לרס"ג: 'ויש פרושים שמתענים מ"ז בתמוז ואילך ויש שמתענים מבשר ויין וגרסינן בירושלמי מה יש ביניהם בין י"ז בתמוז לט"ב כ"א יום משהובקעה העיר עד שחרב הבית, ויש אומרים כנגד שלושה שבועים שהתענה דניאל'.²⁸

ר' יוסף קארו, שבחיבורו בית יוסף מנסה בין היתר למצוא את מקורותיו של הטור, נוקב בשמו של רס"ג כמקור המנהג, וזאת בהסתמכו על הג"מ: 'ומה שכתב "וי"א כנגד ג' שבועים שהתענה דניאל" גם זה שם [= ב הג"מ שזכר שורה קודם לכן — א"ש] בשם רבינו סעדיה'.²⁹ ייתכן שר' יעקב בעל הטור לא נקב בשמו של רס"ג, משום שאימץ את גרסת ר' יצחק מדורא, שהיה חברו של אביו, הרא"ש, ושבה לא נזכר שמו של הגאון. כמה מהאחרונים מביאים אף הם את הדעה, שהמנהג הנ"ל, מקורו בתעניתו של דניאל, אך אין הם מייחסים אותה עוד לרס"ג. בפולין נשאל ר' שלמה לוריא (נפטר 1573), אם מי שנוהג להימנע מאכילת בשר ומשתיית יין ב'שלושת השבועות', מותר במרחץ בתקופה זו, ותשובתו:

ומתחילה צריך אתה לידע מחומרא של הפרושים הנמנעים מבשר ויין מבין המצרים, כי הוא חד מתלת טעמי: או משום כ"א יום שהתענה דניאל, מאחר שקשה עליו להתענות מכל וכל, דלא מצי למצער נפשיה כל כך וחושש דלא להוי חוטא, מתענה קצת מבשר ויין וכו'.³⁰

בארץ ישראל מביא דעה זו ר' משה בן מכיר (נפטר 1602), ראש ישיבת עין-זיתים שליד צפת:

וכן יש נוהגין, שכל ג' שבועות אלו, שהם כ"א יום שיש בי"ז בתמוז עד ט' באב, אין אוכלין בשר ולא שותין יין כי אם משבת לשבת מפני כבוד השבת, ומביאין סמך מדניאל, שכתוב בו: 'לחם חמדות לא אכלתי ובשר ויין וכו' עד מלאת ג' שבועות [צ"ל: שבועים] ימים'.³¹

בפרנקפורט כותב כך ר' יוסף יוזפא האן נוירלינגן, אב"ד דק"ק פרנקפורט (נפטר 1637): 'בין המצרים יש נוהגין להתענות ויש סמך להם מדניאל'.³² ר' דוד בן שמואל הלוי, בעל טורי זהב (נפטר 1667), שנע ונד בין ערי פולין, כותב: 'טעם

28 טור או"ח סימן תקנא. ספר הטורים נחבר, כידוע, בסביבות שנת 1340.

29 הבית יוסף נכתב לראשונה בשנת 1542, אולם ר' יוסף קארו עצמו ערך אותו וסידרו מחדש במשך 12 השנים שלאחר מכן.

30 שו"ת מהרש"ל, לעמבערג 1859, דף סה ע"ב, ריש סימן צב.

31 סדר היום, זיטאמיר תרכ"ח, דף נב ע"א.

32 יוסיף אומץ, פרנקפורט תרפ"ח [דפוס-צילום, ירושלים תשכ"ה], עמ' 190, סימן תתנט.

דמניעת בשר ויין מן י"ז בתמוז עד ט"ב, שנוהגים יחידים, וקצת מתענים לגמרי, יש בו ג' טעמים: הא', שדניאל התענה שיעור זה' וכו'.³³ בתומן מביא ר' דוד בן שלמה מזרחי, בעל שתילי זיתים (נפטר 1771) את דברי הטור, שלפיהם הטעם להימנעות מבשר ויין הוא 'כנגד ג' שבועים שהתענה דניאל'.³⁴ בתורכיה כותב כדברים האלה ר' רחמים נסים יצחק פלאגי (נפטר 1907):

ויש מוסיפין מ"ז בתמוז, זכר לדבר ממה שכתוב בדניאל ס' יוד: 'בימים ההם הייתי מתאבל שלושה שבועים לחם חמדות לא אכלתי ובשר ויין לא בא אל פי' וגו', שלושת שבועים שהם כ"א יום, כדפירש הרב מצו"ד, והוא מש"ה שם אחרי סמוך יושר מלכות פרס עומד לנגדי עשרים ואחד יום', שהן הם כ"א יום שבין המצרים והיינו מ"ז בתמוז עד ט"ב, שבהם שולט שר שלהם לבוא נגד ישראל במצור.³⁵

ר' יעקב חיים סופר בעל כף החיים (נפטר 1939) מביא דעה זו בשם סדר היום רפה ללב: 'ויש מביאין סמך מדניאל, שכתוב בו "לחם חמדות לא אכלתי ובשר ויין וכו' עד מלאת שלושה שבועים ימים".³⁶

היטיב לסכם את דעת הפוסקים השונים, הרב חיים פרדס:

בתלמוד גופו אין זכר לאבילות בשלושת השבועות, מלבד כ"ז בתמוז, אולם הראשונים מצטטים את רבנו סעדיה גאון, אשר אמר, כי שלושת השבועות שבין י"ז בתמוז לט' באב הם הימים הנזכרים בספר דניאל ואשר דניאל התענה בהם, ולכן יש נוהגין שלא לאכול בשר ולא לשתות יין בשלושת השבועות, כדרך שנהג דניאל.³⁷

בדיקת שמות הפוסקים שהובאו לעיל מעלה, שאין ולו פוסק ספרדי אחד, המייחס לרס"ג את הדעה, שכא הימים שבהם התענה דניאל היו בשלושת השבועות שבין י"ז בתמוז לבין ט' באב, וזאת משום שפירושו המקורי של רס"ג לספר דניאל, שבו הוא שולל אפשרות זו, היה נפוץ בספרד בימי הביניים. ר' אברהם בר חייא הנשיא, שחי במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה, ושהקדיש חיבור מיוחד לחישובי הקץ, כותב: 'וכל הראשונים היו מתעסקים בעניין הזה [=בחישובי קצים], כאשר עשה רבינו סעדיה בפירושו ספר דניאל וברוב החיבורים אשר חיבר, כגון ספר האמונות והחיבור הנקרא ספר הגלוי'.³⁸ פירוש רס"ג לספר דניאל מובא פעמים רבות בשני פירושו של ר' אברהם אבן עזרא על ספר דניאל: בפירושו הקצר הוא מזכירו 25 פעם ובפירושו הארוך (הנדפס במקראות

33 אור"ח סימן תקנא אות יז. גם חותנו של הט"ז, הב"ח, מביא טעם זה, אך הוא מסבירו על-פי רש"י באופן שונה לחלוטין.

34 שתילי זיתים, ירושלים תשכ"ו, על שו"ע אור"ח סימן תקנא סעיף ט, אות כח.

35 יפה ללב, אדמיר תרל"ב, ח"ב דף מה ע"ב, אות ה.

36 כף החיים, ירושלים תשכ"ה, ח"ז דף קו ע"ב, אות כזו.

37 הלכה כפשוטה, תל-אביב תשל"ט, עמ' רנא.

38 מגילת המגלה, מהדורת פוננסקי-גוטמן, ברלין תרפ"ד [דפוס-צילום, ירושלים תשכ"ח], עמ' 2.

גדולות) 21 פעם.³⁹ מותר להניח, שפרשנים ופוסקים נוספים בספר הכירו את הפירוש המקורי של רס"ג ונמנעו לפיכך מלייחס לו את הדעה, שדניאל התענה בשלושת השבועות שבין י"ז בתמוז לט' באב.

כפי שהראינו לעיל, הראשון שזיהה את 'רב סעדיה' המצוטט בספר הפרדס ובדוקת, עם רס"ג, היה האיטלקי ר' צדקיהו הרופא, בעל שבלי הלקט. רס"ג, שר' צדקיהו אומר עליו 'שמפיו אנו חיים, שמסר לנו סדר (מהדורת בובר: סוד) העיבור',⁴⁰ מובא בשב"ל 11 פעמים,⁴¹ רובן ממה שכתב בסידורו. אולם בעל שבה"ל לא הכיר את הסידור במקורו, ואת המידע ממנו שאב מתוך הלכותיו של רי"ץ גיאת, ספר העיטור ומקורות אחרים,⁴² כפי שעולה מלשונו בכמה מקומות: 'מצאתי בשם רב סעדיה הגאון זצ"ל' (סימן יג), 'ובשם רב סעדיה גאון זצ"ל מצאתי' (סימן יז), 'מצאתי בשם רבנו סעדיה' (סימן ש), 'ומצאתי בשם רבנו סעדיה גאון זצ"ל' (סימן שו) ו'בעל הדברות ז"ל כתב על הברכה [=ברכת הלולב – א"ש] אמרו רבוותא קמאי כגון רב שר שלום ורב עמרם ורב סעדיה' (סימן שסו).

גם את פירושו של רס"ג לספר דניאל, שנכתב במקורו בערבית, לא הכיר בעל שבה"ל, ואת דבריו, כביכול, בעניין הימנעותו של דניאל מבשר ומיין ב'שלושת השבועות', שאב מן הרוקח, כפי שמעידה העובדה שהוא מקדים לדברי 'רב סעדיה גאון' את המלים: 'ומצאתי בשם רבנו סעדיה גאון זצ"ל' (סימן רסג, דף קעו ע"ב).

ראיה לכך שבעל שבה"ל אכן לא הכיר את פירוש רס"ג לספר דניאל, ניתן להביא מר' ישעיה די טראני, מחכמי איטליה בדור שלפני ר' צדקיהו הרופא.⁴³ בפירושו לספר דניאל, רי"ד מצטט את רס"ג בשני מקומות: פירושו לדנ' ז, יג, שבו הוא מבאר ש'בר אנש' הוא

39 רשימה מפורטת של מראי המקומות ראה אצל אהרן מונדשיין, פירושו הקצר של ראב"ע לספר דניאל, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בראייל, רמת-גן 1977, עמ' לב–לג, לה. לדעת שי"ר (ראה לעיל הערה 17, עמ' 152–153), ראה ראב"ע את הפירוש המיוחס לרס"ג על דניאל, ושנדפס מאוחר יותר במקראות גדולות, ודחה אותו בפירושו לויקרא יז, ב. אולם לדעתי, דברי ראב"ע מכוונים נגד פרשנים קראים כיפת בן עלי (ראה לעיל הערה 13, עמ' 105 שורה 15), הסבורים שה'בשר' שממנו התנזר דניאל כ"א יום היה בשר עופות ודגים המותרים. גם לשונו של ראב"ע: 'ורבים אמרו כי הבשר אסור בגלות' מחזקת אפשרות זו, אף שיש וראב"ע נוקט את הלשון 'ורבים אמרו' גם כאשר כוונתו לאדם אחד, כנראה בהשפעת הלשון הערבית שבה רווח שימוש לשון זה ('קאל אלבעץ'). מבין חכמי ספרד בימה"ב שהכירו את פירושו של הגאון לספר דניאל, נזכיר גם את ר' יהודה ברצלוני, שבפירושו לספר יצירה מביא קטע גדול מתוך פירוש רס"ג לפרק ז בדניאל, החסר במהדורת קאפח (מהדורת ש"ז הלבפשטאם, ברלין 1885 [נדפוס-צילום, ירושלים תש"ל], עמ' 37 ואילך).

40 מהדורת מירסקי, עמ' 216; מהדורת בובר, דף יג ע"ב.

41 בהקדמה למהדורתו (עמ' 16), בובר מציין רק 10 מראי מקומות, אולם יש להוסיף להם גם את סימן יז.

42 המבוא לסידור רס"ג (ראה לעיל הערה 19), עמ' 39. בעל תניא רבתי, מצטט כבר את רס"ג (סימן ה) על-פי שבה"ל. סידור רס"ג לא היה ידוע במקורו הערבי גם לחכמי אשכנז, ראה: ישראל תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א–י"ב', קרית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 304, וכל המובאות ממנו בכתביהם לקוחות מחיבוריהם של חכמי ספרד וצפון-אפריקה, שבהן זכה הסידור לתפוצה רבה (ראה המבוא לסידור, עמ' 33), או מתשובות של גאונים מאוחרים יותר המצטטים אותו.

43 על היחסים שבין רי"ד לבעל שבה"ל, ראה: שמואל מירסקי, ר' ישעיה מטראני ובעל שבלי הלקט', תלפיות, ט (תשכ"ה), עמ' 49–109, וכן במבואו של מירסקי לשבלי הלקט השלם, עמ' 29–34. לשאלה מתי נפטר רי"ד, ראה עוד: י' תא-שמע, 'הרב ישעיה די טראני' (ראה לעיל הערה 21), עמ' 410–414.

המלך המשיח, 'כמו שפירש רבינו סעדיה גאון',⁴⁴ וזה אמנם לפירושו של הגאון,⁴⁵ אך לא כך הוא פירושו לדנ' ז, ז:

'חיוא רביעאה דחילא' — זו היא מלכות רומי. 'וקרנין עשר לה' — שתהיה מוחלקת לעשרה מלכים, וכל אחד ימלוך במלכותו. ואלו הם כמו שפירשם רבינו סעדיה ז"ל: מלך רומי שבקושטאנטניא, מלך ארמיניאה, מלך אונגריאה, מלך אשכנז, מלך בולגרי, מלך כנען, מלך צרפת, מלך ספרד, מלך רוסיאה ומלך ישמעאל שבירושלים שנכלל עמה, הרי עשרה מלכים נכללים במלכות רומי.⁴⁶

פירוש זה לא רק שהוא שונה מפירוש של רס"ג כפי שהוא לפנינו,⁴⁷ אלא גם לא ייתכן שמקולמוסו של הגאון רב סעדיה יצא, שהרי לא יכול היה להכיר את הממלכות הנזכרות בו. על כורחנו עלינו לשער, שרי"ד לא הכיר את פירושו המקורי של רס"ג, ושהמובאות מפירוש רס"ג, כביכול, לקוחות מפירוש של חכם כלשהו בשם 'רב סעדיה', שהיה בידיו.⁴⁸ מרבית המובאות שבעל שבה"ל מביא בשם רס"ג, אכן מופרות לנו מסידורו או מתשובות שהגאונים מצטטים משמו. לא כך הוא, כאשר הוא מביא מפירושי המקרא של רס"ג, כגון זה מפירושו לדניאל, הנידון במאמר זה, וכגון זה הלכות כביכול מפירושו לספר עזרא ונחמיה. בדיונו על המנהג להתענות בראש השנה, הוא כותב: 'ורבינו סעדיה גאון זצ"ל כתב בפירוש עזרא שפירש: ובראש השנה אסור להתענות בין מדברי תורה ובין מדברי קבלה, בין מן הבריייתא, בין מן התלמוד וכו'.⁴⁹ דברים אלה נמצאים אמנם בפירוש, שבמשך זמן רב יוחס

44 פירוש נביאים וכתובים לרבינו ישעיה הראשון מטראני, מהדורת אברהם יוסף ורטהיימר, ירושלים תשל"ח, ח"ג, עמ' ריו.

45 ראה לעיל הערה 9, עמ' קלו. יש להעיר, שהמשך פירושו של רי"ד על הפסוק שונה מזה של רס"ג. עמ' רטו. לדעת המהדיר (בהערה 83), נשמטו שמות המלכים בפירוש המיוחס לרס"ג במקראות גדולות מפחד הצנזורה ואילו יתר הפירוש זהה, 'ומכאן הוכחה שנכון הוא שהפירוש הוא לרבינו סעדיה גאון, שרבינו [=רי"ד — א"ש] מייחסו אליו, ויש אחרים שמערערין בדבר'.

47 רס"ג מביא לפסוק שני פירושים: לאדום יעמדו עשרה מלכים חשוכים (אך אין הוא מונה אותם), או שאדום תכבוש עשר ארצות גדולות (עמ' קל-קלא).

48 השערה זו שיער כבר משה יצחקי בעבודת הגמר שלו: פירושו של רבי ישעיה די טראני לנביאים וכתובים: האיש, התקופה והמקורות לפירוש, רמת-גן תשל"א, עמ' 136, הערה 231. יצחקי, לעומת זאת, מוצא דמיון רב בין פירושי של רי"ד לבין הפירוש המיוחס לרס"ג במקראות גדולות, והוא סבור שהסיבה לכך היא 'ששניהם נטלו מאותו מקור משותף: הפירוש המקורי של רס"ג' (עמ' 136). אולם עתה, משזכינו ונתפרסם פירושו המקורי של רס"ג, בטלה סברתו. מאידך גיסא, ניתן אולי לשער, שרי"ד, שסייר בארץ ישראל לאורכה ולרוחבה, שמע בה פירושים של רס"ג, כגון זה על דנ' ז, יג והעתיקם בפירושי למקרא.

49 סימן רפד, דף קלד ע"א. דברים דומים מאוד לאלה שבעל שבה"ל מביא בשם רס"ג, מביא המרדכי (במסכת ראש השנה סימן תשח), בשם תשובת רב נחשון גאון. השוואה מפורטת בין שני הנוסחים ראה בהערותיו של יואל מילר, ספר הירושות ודברי הלכה לרס"ג, פריס תרנ"ג [דפוס-צילום, ירושלים תשכ"ח], עמ' 160-161, על סימן עט.

לרס"ג,⁵⁰ אך כיום אין כל ספק, שהוא איננו פרי עטו.⁵¹ נראה, כי בעל שבה"ל ידע שרס"ג, שהיה מוכר לו בעיקר כאיש-הלכה וכפוסק, כתב גם פירושים למקרא, וכשנפל לידי פירוש על ספר עזרא ונחמיה המיוחס ל'רב סעדיה', ייחס אותו לגאון.

אפשר אולי לשער, שכך אירע גם בנידון דידן: כאשר ראה בעל שבה"ל בספר הרוקח בשם 'רב סעדיה', ששלושת השבועות שבהם התענה דניאל היו כ"א הימים שבין י"ז בתמוז לט' באב, שיער שהדברים לקוחים מתוך חיבור משל הגאון, אולי אפילו מתוך פירושו לספר דניאל, ולכן לא היסס להוסיף לאותו 'רב סעדיה' את התואר 'גאון', כשבעקבותיו הולכים גם בעל הגהות מיימוניות והבית יוסף.

50 H.J. Mathews, *Commentary on Ezra and Nehemiah by Rabbi Saadiah*, Oxford 1882, p. 28
 לדעת המהדיר (עמ' 20), מחבר הפירוש על עזרא ונחמיה, הוא אותו חכם שחיבר את הפירוש המיוחס
 51 לרס"ג על ספר דניאל. לדבריו, הפירוש איננו מאוחר מאמצע המאה השלוש-עשרה, אך אין כל טעם
 לנסות לזהות את מחברו. גרינהוט (ראה לעיל הערה 17, עמ' 137) ופוזנסקי (הגרן, שם, עמ' 101)
 סבורים אמנם שהפירוש הוא אכן לרס"ג, אך מלטר (שם, עמ' 327) ואחרים דחו את ראיותיהם.
 הפירוש לעזרא ונחמיה נדפס מחדש בברלין תרנ"ה, על-ידי י"צ ברגר, המייחסו לר' בנימין בן יהודה
 ממשפחת הענווים מרומא, שחי במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה, אף שמתיוס, המהדיר
 הראשון, דחה אפשרות זו. נסיונות נוספים לזהות את 'רב סעדיה' הצרפתי, שלו יוחסו עוד כמה וכמה
 פירושים על ספרי מקרא שונים, ראה אצל פוזנסקי, 'קטעים מדברי רס"ג' וכו' (ראה לעיל הערה 18),
 עמ' שז-שט ובהערות שם.